

ความตายในมุมมอง 4 ศาสนา

Death in 4 Religious Perspectives

พระมหาคมคาย สิริบุญโญ สิงห์ทอง¹, พระสุชาติ เชื้อรุ่ง^{2*}, พระมหาไพฑูรย์ นิवास³

Phramaha Komkai Siribhunno Singtong¹, Phra Suchart Chuearung^{2*},

Phramaha Phaithun Niwat³

วิทยาลัยสงฆ์ร้อยเอ็ด มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย¹, นักวิชาการอิสระ^{2*,3}

Roi-et Buddhist College, Mahachulalongkornrajavidyalaya University¹,

Independent Schorol^{2*,3}

*Corresponding Author Email: suchartbp@hotmail.com

Received: 29/04/2022; Revised: 22/08/2022; Accepted: 14/11/2022

DOI: 10.14456/jpv.2022.39

บทคัดย่อ

บทความวิชาการฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ความตายในมุมมอง 4 ศาสนา คำว่าตาย ถูกบัญญัติขึ้นมาเพื่อใช้เรียกสภาพหรืออาการที่แสดงถึงความสิ้นสุดหรือดับลงของสิ่งต่างๆ ความตายเป็นกฎธรรมชาติเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งของสิ่งมีชีวิตที่จะต้องเผชิญอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ สิ่งมีชีวิตที่เรียกกันว่ามนุษย์มักมีคำถามเกี่ยวกับความตาย เช่น ทำไมคนเราต้องตาย หลังจากตายแล้วไปไหน มนุษย์ในยุคก่อนจึงพยายามที่จะแสวงหาคำตอบเพื่อให้ได้คำตอบเหล่านั้น จนกระทั่งมนุษย์ได้ค้นพบเรื่องของศาสนา คำตอบชีวิตหลังความตายก็ได้รับการไขกระจ่างขึ้นมา ชีวิตหลังความตายในมุมมองของทุกศาสนามีการแบ่งชีวิตแบ่งออกได้ 2 อย่าง คือ กายกับจิต ความตายเป็นเพียงแค่การแตกสลายของ (กาย) ธาตุ 4 ดิน น้ำ ลม ไฟ แต่หากดวงวิญญาณ (จิต) ยังคงเป็นอมตะไม่มีวันตาย วิญญาณที่เคยอาศัยอยู่ในกาย (รูป) ได้ออกจากกายเพื่อเข้าสู่สภาวะของการเกิดใหม่หรือต้องเผชิญเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายต่อไป คติความเชื่อในเรื่องของชีวิตก่อนตายหรือหลังตายในมุมศาสนาแต่ละศาสนาก็น่าจะมีวิธีการสอนที่ต่างกันไปจุดประสงค์ก็เพื่อให้ศาสนิกชนในแต่ละศาสนาเชื่อว่าชีวิตก่อนหรือหลังความตายมีลักษณะอย่างไร กฎของวิญญาณเป็นอย่างไร ควรมีหลักปฏิบัติอย่างไร ในแต่ละศาสนาก็น่าจะมีหลักการสอนและวิธีปฏิบัติในรูปแบบของการทำความดี เพื่อเป็นการมุ่งหวังว่าชีวิตของศาสนิกชนตนเองเมื่อตายไปแล้วดวงวิญญาณก็จะไปสู่ภพที่ดีตามคำสอนของแต่ละศาสนา

คำสำคัญ: ความตาย; นิพพาน; โมक्षะ; ชีวิตนิรันดร์

Abstract

The academic article aims to analysis the Death in 4 Religious Perspectives. The word death was coined to refer to a condition or symptom that represents the end or cessation of things. Death as a natural law is one of the processes that all living things must inevitably face. The so-called human beings often have questions about death for example, why do we have to die? Where did you go after death? Humans in ancient times tried to seek answers to obtain those answers until humans discovered the subject of religion the answer to life after death was cleared. Life after death in every corner of religion is divided into two types of life, namely physical and mental. Death is only the disintegration of the (body) four elements, earth, water, air, fire, but if the soul remains immortal, it will never die. The souls that once resided in the body (form) have left the body to enter a state of rebirth or continue to face the afterlife. Beliefs about life before death or after death in different religions have different teaching methods, the purpose of which is to make believers in each religion believe that life before or after death has characteristics. How what is the realm of the spirit? What should be the principles of practice? Each religion has its own teachings and practices in the form of good deeds. In order to hope for the life of one's own religion, after death the soul will go to a good world according to the teachings of each religion.

Keywords: Death; Nirvana; Head; Eternal life

1. บทนำ

ความตาย (Death) เป็นสิ่งที่สิ่งมีชีวิตทุกตัวต้องประสบพบเจอ โดยเฉพาะมนุษย์เป็นสิ่งที่มีชีวิตมีโอกาสได้เรียนรู้ในเรื่องของความตาย มนุษย์มักมีคำถามตามมาเกี่ยวกับความตาย เช่น ทำไมคนเราต้องตาย หลังจากตายแล้วไปไหน ระหว่างความตายเป็นอย่างไร คำถามเหล่านี้อยู่ในความคิดของมนุษย์มาอย่างยาวนาน มนุษย์ในยุคแรกพยายามที่จะหาคำตอบว่าตายแล้วไปไหน เป็นคำถามที่มนุษย์ในยุคนี้พยายามที่จะแสวงหาคำตอบเพื่อให้ได้คำตอบนั้น ซึ่งเป็นที่ทราบกันว่าไม่มีใครที่จะสามารถรู้คำตอบที่แท้จริงในเรื่องนี้ได้ นอกเสียจากคนที่เคยตายไปแล้ว และฟื้นกลับมาบอกความจริงนี้เท่านั้น ชีวิตหลังความตายจึงเป็นกลายเป็นปริศนาที่ไม่มีใครสามารถให้คำตอบที่แท้จริงและอธิบายได้ว่าโลกหลังความตายของมนุษย์มีหน้าตาเป็นอย่างไร จวบจนกระทั่งมนุษย์ได้ค้นพบใน

เรื่องของศาสนา คำตอบชีวิตหลังความตายก็ได้รับการไขกระจ่างจากผู้ค้นพบและถ่ายทอดเรื่องราวเหล่านั้นไปสู่ผู้มีความศรัทธา จวบจนกระทั่งความเชื่อเหล่านั้นกลายเป็นชุดความจริงที่ถูกถ่ายทอดสืบต่อกันมา ความเชื่อในเรื่องของความตายถึงแม้มนุษย์จะไม่รู้คำตอบในเรื่องนี้แต่เมื่ออ้างถึงหลักเหตุผลหรือหลักความเชื่อของแต่ละศาสนาก็จะได้คำตอบในเรื่องของความตายที่มีความคล้ายคลึงกันไม่มากนัก

ในงานบทความนี้จะได้ศึกษาแนวความคิดเกี่ยวกับความตาย ชีวิตหลังความตาย เป้าหมายแห่งชีวิตก่อนตายในแง่ของศาสนา ซึ่งจะเป็นการศึกษาเกี่ยวกับแนวความคิดในเรื่องความตายในมุมมองของ 4 ศาสนา คือ ศาสนาพุทธ ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม ศาสนาฮินดู เพื่อต้องการอยากรจะทราบประเด็นเกี่ยวกับความเชื่อ เป้าหมาย ชีวิตก่อนและหลังความตาย ในมุมมองของหลักคำสอนในแต่ละศาสนา เพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมผู้คนในสังคมที่เคยมีมุมมองเกี่ยวกับเรื่องความตายเป็นสิ่งที่ไกลตัวและเป็นสิ่งที่ไม่ควรคิดถึงในการดำเนินชีวิต แต่ถ้าหากทุกคนได้ทราบเกี่ยวกับความตายในมุมมองของศาสนาอย่างถูกต้องก็อาจจะทำให้ทุกคนกล้าที่จะเผชิญในความตายได้ตลอดเวลา

2. ความหมายของคำว่า ความตาย

คำว่า “ความตาย” เป็นคำในภาษาไทย ซึ่งหมายถึงการสิ้นใจ สิ้นชีวิต ไม่เป็นอยู่ต่อไป สิ้นสภาพของการมีชีวิตเคลื่อนไหวไม่ได้ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, 2556: 435) “มรณะ” ซึ่งแปลตรงตัวว่า ความตาย, การตาย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2556: 298) แต่เมื่อกล่าวถึงความตายที่มีผลในทางดานกฎหมายมี 2 ลักษณะคือ

1. ตายธรรมชาติ คือ ตายจริงๆ สิ้นสภาพบุคคลถาวรตลอดไป
2. ตายโดยคำสั่งศาลว่าเป็นคนสาบสูญ คือสภาพการของบุคคลที่ได้จากภูมิลำเนาหรือถิ่นที่อยู่ของตน โดยไม่มีใครทราบว่าเป็นตายรายใดอย่างไร เป็นระยะเวลาตามธรรมดาทำปณานพไปแลวสองป และเมื่อผู้มีสวนได้เสียหรือพนักงานอัยการร้องขอต่อศาล ศาลได้สั่งให้บุคคลนั้นเป็นคนสาบสูญ ซึ่งการเป็นคนสาบสูญนี้กฎหมายถือว่าบุคคลนั้นได้ถึงแก่อความตายไปแล้ว (ชัยสิทธิ์ ตราชูธรรม, ไม่ระบุปีที่พิมพ์)

ในทัศนะของนักวิชาการต่างได้ให้นิยามความหมายของคำว่า ความตาย ดังต่อไปนี้

สมทบ สุวรรณสุทธิ ได้ให้ความหมายการตายทางด้านกฎหมายไว้ดังนี้ สภาพบุคคลของมนุษย์ ที่บุคคลธรรมดา ยอมสิ้นสุดลงขณะที่มนุษย์ผู้นั้นถึงแก่อความตาย ดังมาตรา 15 วรรคต้น แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บัญญัติไว้ชัดแจ้งว่า “สภาพบุคคล...สิ้นสุดลงเมื่อตาย”

กล่าวคือ ผู้ที่ตายแล้วเช่นเดียวกับผู้ที่ยังไม่ได้ปฏิสนธิในครรภ์มารดา ย่อมไม่มีสิทธิและหน้าที่ตามกฎหมาย (สมทบ สุวรรณสุทธิ, 2502: 12)

ศาสตราจารย์นายแพทย์ กัมมันต พันธุ์จินดา ได้แสดงทัศนะความตายไว้ว่า การตายหมายถึงการสิ้นสุดของการทำงานของร่างกาย ซึ่งในการปฏิบัติได้แก่ การที่คนหยุดหายใจและหัวใจหยุดเต้น แต่ในปัจจุบันวิทยาศาสตร์การแพทย์เจริญก้าวหน้าไปมาก ทำให้สามารถใช้เครื่องช่วยหายใจและช่วยยาต่างๆ กระตุ้นให้หัวใจทำงานไปได้ระยะหนึ่งโดยที่สมอง ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการควบคุมสติสัมปชัญญะ ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ โดยหยุดการทำงานไปแล้ว และไม่สามารถทำให้ฟื้นคืนได้ ดังนั้นจึงได้มีแนวคิดในการพิจารณาการตาย โดยอาศัยการหยุดการทำงานโดยสิ้นเชิง หรือการตายของสมอง เป็นอีกแนวทางในการตัดสินการตาย (กัมมันต พันธุ์จินดา, 2539: 22-23)

ว.วชิรเมธี ได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับความตายเอาไว้ว่า ความตายเป็นฉากสุดท้ายของชีวิตมนุษย์และสรรพสัตว์ ความตายเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา และความตายไม่ใช่ส่วนหนึ่งที่แยกออกไปต่างหากจากการมีชีวิต เพราะทันทีที่เราถือปฏิสนธิในครรภ์มารดา กระบวนการเกิดและเติบโตที่ดำเนินต่อมานั้นเองก็คือการย่างก้าวเข้าหาความตาย หากกล่าวอย่างถึงที่สุด ชีวิตกับความตายจึงเป็นของคู่กัน ความตายอยู่ในชีวิตและชีวิตก็อยู่ในความตาย (ว.วชิรเมธี, 2559: 4)

สรุปได้ว่าความหมาย หรือคำนิยามของความตาย เป็นที่ทราบกันดีในทัศนะของผู้รู้ตามความหมายแล้ว คำว่า ความตาย มักจะถูกบัญญัติขึ้นมาเพื่อใช้เรียกสภาพหรืออาการที่แสดงถึงความสิ้นสุดหรือดับลงของสิ่งต่างๆ แต่เมื่อกล่าวถึงความหมายของคำว่า ความตาย ที่กล่าวถึงเฉพาะมนุษย์ เป็นที่ทราบกันดีว่าเมื่อใดที่ชีวิตของบุคคลนั้นได้สิ้นสุดลงเรียกกันว่า บุคคลนั้นถึงแก่ความตาย ในมุมมองของพุทธศาสนาความตายเป็นกระบวนการอย่างหนึ่งของสิ่งมีชีวิตที่จะต้องเผชิญอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

3. มุมมองความตายในทัศนะของศาสนา

ศาสนาเกือบทุกศาสนามีทัศนะต่อชีวิตของมนุษย์ที่เรียกว่า ทวินิยม (Dualism) ซึ่งจะมีการแบ่งชีวิตแบ่งออกได้ 2 อย่างด้วยกันคือ กายกับจิต หรือ รูปกับนาม โดยสอดคล้องกับความในเรื่องเชื่อความตายที่กล่าวว่า ความตายเป็นเพียงแค่การแตกสลายของธาตุ (กาย) 4 ดิน ฐา ลม ไฟ แต่หากดวงวิญญาณ (จิต) ยังคงเป็นอมตะไม่มีวันตายวิญญาณที่เคยอาศัยอยู่ในกาย (รูป) ก็ได้ออกจากกายเพื่อเข้าสู่สภาวะของการเกิดใหม่หรือต้องเผชิญเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายต่อไป คติความเชื่อในเรื่องของชีวิตก่อนตายหรือหลังตายในแต่ละศาสนาก็จะมีรูปแบบการสั่งสอนที่แตกต่างกันโดยจุดประสงค์ก็เพื่อให้ศาสนิกชนเชื่อว่าชีวิตก่อนหรือหลังความตายมีลักษณะอย่างไร กฎภูมิของวิญญาณเป็นอย่างไร มีหลักปฏิบัติอย่างไร โดยแต่ละศาสนาก็จะมีหลักการสอนและวิธีปฏิบัติใน

รูปแบบของความดี เพื่อเป็นการมุ่งหวังว่าชีวิตของศาสนิกชนของตนเองเมื่อตายไปแล้วดวงวิญญาณก็จะไปสู่ภพที่ดีตามคำสอนของแต่ละศาสนา

ความเชื่อในเรื่องวิญญาณ (จิต) (ชีวิตหลังความตาย) ในศาสนาต่างๆ สามารถแบ่งประเภทกลุ่มศาสนาได้ 2 ประเภท ดังนี้

1. ศาสนาประเภทเทวนิยม (Theism) เป็นศาสนาที่มีความเคารพในพระเจ้าเชื่อว่าเทพเจ้าเป็นผู้ยิ่งใหญ่สูงสุดเหนือกว่าเทพทุกองค์ พระองค์เป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่งทั้งหลาย พระองค์สามารถที่ติดต่อมนุษย์โดยผ่านศาสนาดูการกระทำของพระองค์ พระองค์มีอำนาจในการดลบันดาลทุกอย่างให้เป็นไปตามประสงค์ของพระองค์ แต่เมื่อกล่าวถึงวิธีการสอนชีวิตก่อนตายศาสนาเทวนิยมก็จะมีหลักคำสอนที่มีเป้าหมายมุ่งเน้นให้ศาสนิกชนพากันทำความดีละเว้นความชั่วเพื่อการเข้าถึงความสุขนิรันดร์ในโลกหน้าหลังจากเสียชีวิต โดยมีพระผู้เป็นเจ้าคอยที่จะตัดสินความดีความชั่วของมนุษย์ด้วยพระองค์เอง

2. ศาสนาประเภทอเทวนิยม (Atheism) คือศาสนาที่ปฏิเสธอำนาจของพระเจ้าหรืออำนาจความศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย พร้อมทั้งปฏิเสธความไม่มีอยู่จริงของพระเจ้า รวมทั้งมีความเชื่อว่าโลกและสรรพสิ่งเกิดขึ้นเองตามกฎของธรรมชาติ มนุษย์เป็นผู้กำหนดชะตาชีวิตของตนเองทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย พร้อมทั้งไม่ได้ให้ความสำคัญกับปัญหาของชีวิตหลังความตายเชื่อว่าทุกคนมีกรรมเป็นของตนเอง ใครทำกรรมดีก็จะได้รับผลของกรรมดีใครทำกรรมชั่วก็จะได้รับกรรมชั่ว ในหลักคำสอนเมื่อมีชีวิตอยู่ก็ให้เร่งทำความดีให้มากและงดเว้นจากความชั่วเพราะเมื่อจากโลกนี้ไปก็มีแต่กรรมดีและกรรมชั่วที่ตนเองทำไว้ติดตามตัวไปไม่มีใครที่จะสามารถแก้ไขกรรมเหล่านั้นได้ ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นความสำเร็จล้วนแต่ไม่ได้มาจากการอ้อนวอนร้องขอจากพระเจ้า

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าศาสนาทั้ง 2 ประเภท มีความแตกต่างในความเชื่อที่แตกต่างกันอย่างชัดเจนอันเป็นเหตุทำให้ศาสนิกชนของทั้งสองประเภทมีแนวความเชื่อในเรื่องของความตายที่แตกต่างกันออกไป ศิลป์ชัย เชาวเจริญรัตน์ กล่าวไว้ว่า โดยพื้นฐานของศาสนาบรรพกาลที่มีอยู่ทั่วโลก ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์นั้นเชื่อในแบบตายแล้ววิญญาณวนเวียนอยู่ทั่วไป ทุกศาสนาที่ยังมีชีวิตอยู่เห็นตรงกันว่าชีวิตไม่ได้สิ้นสุดที่การตายทางร่างกาย แต่ยังคงดำรงอยู่ในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งอย่างแน่นอน (ศิลป์ชัย เชาวเจริญรัตน์, 2558: 226-228) ศาสนาใหญ่ๆ คือ คริสต์ อิสลาม พราหมณ์-ฮินดู และพุทธศาสนา เห็นตรงกันว่า ทุกชีวิตที่เกิดขึ้นดำรงอยู่และดับไปจากโลกนี้ โดยมีเหตุหรือปัจจัย ไม่มีชีวิตใดเกิดขึ้นเองยกเว้นพระเป็นเจ้าตามหลักของศาสนาเทวนิยม และสภาพความเป็นจริง หลังจากมีชีวิตเกิดขึ้นบนโลกใบนี้แล้ว ทุกชีวิตจะต้องประสบอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ก็คือ แก่ เจ็บ ตาย (อดิศักดิ์ ทองบุญ, 2559: 9)

ผู้เขียนจึงขอเสนอทัศนะความเชื่อในเรื่องของความตายในศาสนาหลักทั้ง 4 ศาสนามาขยายประเด็นดังต่อไปนี้

4. ทัศนะความตายในทางพระพุทธศาสนา

ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงความตายไว้ว่า การตาย หรือมรณ หมายถึงความสิ้นสุดของชีวิต หรือการตาย คืออาการที่ขั้น 5 (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) แตกสลายการทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ การที่ชีวิตสูญสิ้น หรือความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตกแห่งขั้น ความทำลายไป ความไม่เที่ยง ความหายไปแห่งธรรมเหล่านั้น อันใดนี้เรียกว่ามรณะ (มหาจุฬาลงกรณ์ ราชวิทยาลัย, 2537; ที.ม. (ไทย) 10/390/325.) การตายในพระพุทธศาสนาจำแนกออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. กาลมรณะ คือ การตายตามกาลเวลา หรือความตายที่ถึงเวลา มีอยู่ 3 ประเภท คือ (1) ตายเพราะหมดบุญ (2) ตายเพราะหมดอายุขัย (3) ตายเพราะหมดทั้งบุญและอายุ

2. อกาลมรณะ คือ การตายที่ยังไม่ถึงเวลาที่จะต้องตาย

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, 2521: 236 พระพุทธศาสนายังจำแนกสาเหตุของการตายไว้ 4 ประการ คือ

- (1) อายุขัย หมดอายุ
- (2) กรรมขัย หมดกรรม
- (3) อุภยขัย หมดอายุและกรรม
- (4) อุปัจเฉทกรรมขัย มีเหตุหรือกรรมอย่างอื่นมาตัดรอน

สาเหตุการตายในลักษณะต่างๆ ในทางพระพุทธศาสนาก็จะพบได้ว่าเนื่องด้วยกรรม อำนาจของผลกุศลกรรมและอกุศลกรรมของแต่ละบุคคลที่ได้สร้างไว้เมื่อถึงคราวที่ผลกรรมนั้นให้ผล ก็ย่อมทำให้เป็นไปในลักษณะต่างๆ อาจได้รับกรรมหนักบ้าง เบาบ้างมีอายุยืนบ้าง อายุสั้นบ้าง ตามกรรมที่ได้กระทำไว้ ในพระไตรปิฎกกล่าวไว้ว่า ดูรมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนเป็นทายาทแห่งกรรมมีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีตได้ (ม.ม. (ไทย) 17/745/152.) ในเรื่องของกรรมมีผู้ให้ความหมายของ กรรม กล่าวไว้ว่า กรรม กล่าวคือ 1) การกระทำ และ 2) กรรม คือ เจตนา (พระพรหมโมลี, 2545: 65) กรรม คือ การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาของคนที่ยังมีกิเลส ซึ่งยังมีการให้ผล แบ่งออกได้เป็น 3 ทาง คือ กายกรรม (การกระทำทางกาย) วจีกรรม (การกระทำทางวาจา-พูด) และมโนกรรม (การกระทำทางใจ-ความคิด) กรรมทั้ง 3 มีทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว (บรรจบ บรรณรุจิ, 2538: 76) นั้นแสดงให้เห็นได้ว่า

กรรม คือการกระทำของมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย การกระทำเป็นค่ากลางๆ ไม่ได้บอกถึงดี หรือชั่ว เป็นเพียงพฤติกรรมที่มนุษย์แสดงออกมา แต่เมื่อมีการแยกประเภทแล้วทำให้มองเห็นพฤติกรรมหรือ การกระทำว่าดีหรือไม่ดี เรียกการกระทำทั้งหมดเป็นผลผลิตของมนุษย์ ในทางพระพุทธศาสนาสรุป เกณฑ์การวินิจฉัยกรรมไม่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว ไว้ 2 ประการคือ

1. พิจารณามูลเหตุของการกระทำว่ากรรมนั้นเกิดจากเจตนาเช่นใด ถ้าเกิดจากเจตนาที่มี กุศลมูล คือโลภะ โทสะ อโมหะ กรรมนั้นดี จัดเป็นกุศลกรรม ถ้าเกิดจากเจตนาไม่ดีมีอกุศลมูลคือ โลภะ โทสะ โมหะ กรรมนั้นไม่ดีจัดเป็นอกุศลกรรม

2. พิจารณาผลลัพธ์หรือวิบากของกรรมนั้น คือกรรมใดทำไปแล้วก่อให้เกิดความเดือดร้อน ใจภายหลัง กรรมนั้นไม่ดี ส่วนกำไรทำไปแล้วไม่เดือดร้อนใจภายหลัง นั่นคือกรรมดี

หน้าที่ของกรรมที่ส่งผลต่อการปรากฏการณ์ต่างๆ ของชีวิตทั้งในภพนี้และภพหน้า ได้กำหนดหน้าที่ไว้ 4 อย่างคือ

1. ชนกกรรม คือ กรรมมีหน้าที่ยังวิบากให้เกิด สัตว์โลกทั้งปวงย่อมเกิดด้วยอำนาจของชนก กรรม แต่ละชาติที่เกิดภายใต้กฎแห่งชนกกรรมเป็นพนักงานตักแตงให้เกิดทั้งหมด

2. อุปัตถัมภกรรม คือ กรรมมีหน้าที่อุปถัมภ์ค้ำชูกรรมอื่นเป็นกรรมที่เข้าไปอุปถัมภ์กรรม ของสัตว์ ที่เกิดแล้ว เมื่ออำนาจของชนกกรรมนำปฏิสนธิแล้วอุปถัมภกรรมก็เข้าทำหน้าที่อุปถัมภ์ให้ ได้รับทุกข์หรือสุขหรืออกุศลกรรมหรือกุศลกรรมให้มีพลังมากยิ่งขึ้น

3. อุปปีฬกรรม คือ กรรมมีหน้าที่เบียดเบียนกรรมอื่นเข้าไปทำร้ายหรือบีบคั้นกรรมอื่นที่มี สภาพตรงกันข้าม ซึ่งมีทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล เป็นผลให้กรรมฝ่ายตรงกันข้ามอ่อนกำลังลงเสื่อมลง

4. อุปฆาตกรรม หรืออุปัทวเหตุกรรม คือ มีหน้าที่เข้าไปตัดรอนกรรมอื่นที่มีสภาพตรงกัน ข้ามได้อย่างเด็ดขาดและรวดเร็วเป็นปัจจุบันทันด่วนยิ่งกว่าอุปปีฬกรรม ซึ่งมีทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล เป็นผลให้เจ้าของกรรมได้รับผลทันทีทันใด

กรรมทั้ง 4 ประเภท ที่กล่าวมาเป็นกรรมที่ให้ผลตามหน้าที่ หากกรรมที่กระทำไปนั้นมีทั้งดี และไม่ดี กรรมเหล่านั้นก็จะทำหน้าที่ให้ผลเกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์ให้มีการดำเนินชีวิตไปตามกฎ แห่งกรรม มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายจึงมีกรรมเป็นของตนเอง กรรมทุกอย่างต้องอาศัยเจตนาเป็น ตัวกำหนดการกระทำ ซึ่งในการมีเจตนาจะต้องถูกปรุงแต่งด้วยกิเลสต่างๆ ที่เป็นทั้งกรรมดีและกรรม ไม่ดี มนุษย์ทุกคนก็จะแสดงเจตนากรรมเหล่านั้นผ่านการกระทำกรรมทาง ทางกาย ทางวาจา และทาง ใจ ทั้ง 3 ทาง ที่เรียกว่าเป็นทั้งกรรมฝ่ายกุศล และกรรมฝ่ายอกุศล กล่าวคือ ทั้งทางดี และ ทางชั่ว จึง เรียกว่าเป็นการสร้างกรรมขึ้นทั้งนั้น เมื่อมนุษย์กระทำความใดก็ตามที่กล่าวมาก็ย่อมได้รับผลของ กรรม เพราะนั่นคือเป็นกฎแห่งเหตุและผล ซึ่งเมื่อบุคคลกระทำความเช่นใดก็ย่อมได้รับผลของกรรม เช่นนั้น เรียกอีกอย่างว่า “กฎแห่งกรรม”

ของชาวพุทธ คือ การได้เข้าถึงมรรคผลนิพพาน วิธีการที่จะเข้าถึงนิพพานได้นั้นจะต้องอาศัยหลักการปฏิบัติตามแนวอริยมรรคมีองค์ 8 ซึ่งจะมีขั้นตอนต่างๆ อันจะพาให้เข้าถึงนิพพานอันเป็นภาวะสูงสุด และเป็นความสงบสุขที่แท้จริง

5. ทศนะความตายในศาสนาคริสต์

ในพระคัมภีร์ทางศาสนากล่าวไว้ว่า พระเจ้าทรงสร้างมนุษย์ให้ประกอบด้วย 3 ส่วน คือ วิญญาณ จิตใจ ร่างกาย สามส่วนนี้จะทำให้มนุษย์มีชีวิตอยู่ได้อย่างปกติในโลกนี้ (ธส. 5: 23) ความตาย คือสภาพการณ์ของการแยกตัวของชีวิตซึ่งประกอบด้วย จิตและวิญญาณ เป็นนามธรรม ออกจากร่างกายซึ่งประกอบด้วยวัตถุ สสาร แร่ธาตุ และสารประกอบอินทรีย์เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตในตัวเอง และเป็นรูปธรรมที่ถูกชีวิตนำมา ประกอบให้เป็นเรือดิน เป็นที่พำนักชั่วคราวของจิตและวิญญาณ ซึ่งคือชีวิตของเราเมื่อชีวิตออกจากกายไปแล้วเรือดินหรือกายก็เรียกว่า ซากหรือศพที่เหลืออยู่จะสลายตัวออกเป็นผงธุลีดินตามเดิมในไม่ช้า “เพราะว่าจำเป็นที่เราทุกคนจะต้องปรากฏตัวที่หน้าบัลลังก์พิพากษาของพระคริสต์ เพื่อทุกคนจะได้รับสมกับการที่ได้ประพฤติในร่างกายนี้อย่างดีหรือชั่ว” (2 โครินธ์ 5:10) การตายจึงเปรียบเหมือนการเปลี่ยนแปลงที่อยู่ จากที่เก่าไปสู่ที่ใหม่ อาจมีความโศกเศร้าคิดถึงผู้จากไปอยู่บ้าง แต่ลึกๆ ในใจแล้วเรารู้ว่าผู้ที่จากไปมีเป้าหมายอันยิ่งใหญ่คือชีวิตนิรันดร์ เพราะชีวิตหลัง ความตายของเรานั้น มีความหวังอันยิ่งใหญ่อยู่เบื้องหน้าแล้ว (เชยพร คงมา, 2550)

ในคริสต์ศาสนาแบ่งคติความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องความตายและโลกหลังความตายแบ่งตามนิกายได้ดังนี้

1. ชาวคริสเตียนนิกายโปรเตสแตนต์ เชื่อว่าการมีชีวิตอยู่ในโลกนี้เป็นเรื่องชั่วคราวเท่านั้น เพราะชีวิตหลังความตาย คือการกลับไปมี “ชีวิตนิรันดร์” ซึ่งหมายความว่า เมื่อตายแล้วมนุษย์จะกลับไปอยู่กับองค์พระผู้เป็นเจ้าในสวรรค์อันเป็นที่อยู่ถาวร ซึ่งพระเจ้าได้ทรงเตรียมไว้สำหรับมนุษย์ทุกคนที่เชื่อและวางใจในพระองค์

2. ชาวคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก มีความเชื่อเกี่ยวกับความตายว่า ความตายนั้นเป็นสภาวะที่ร่างกายและวิญญาณแยกออกจากกัน เมื่อมนุษย์เสียชีวิตลง ร่างกายจะสลายกลายเป็นธุลีดินตามเดิม ส่วนวิญญาณที่แยกออกจากร่างกายจะถูกนำไปพิพากษาตามบุญและบาปของตนที่ได้เคยกระทำไว้ หากทำความดีมากๆ ก็จะไปยังสวรรค์ แต่หากทำความชั่วก็จะไปยังสถานไฟชำระหรือนรกเพื่อชำระโทษ นอกจากนั้นชาวคาทอลิกยังมีความเชื่อเรื่องการกลับฟื้นคืนชีพภายหลังความตายอีกด้วย

ในคัมภีร์ทางศาสนากล่าวไว้ว่า เมื่อมนุษย์ตายลงชีวิตฝ่ายจิตของมนุษย์หรืออีกนัยหนึ่งก็คือวิญญาณจะต้องไปในที่แห่งใดแห่งหนึ่งใน 3 แห่งดังต่อไปนี้คือ สวรรค์ นรก หรือไฟชำระ (Purgatory) หากเป็นศาสนิกผู้ปฏิบัติดีไว้บาปติดตัวย่อมเดินทางไปสวรรค์ หากมีบาปติดตัวเพียงเล็กน้อยจะต้องเข้าสู่ไฟชำระเพื่อชำระล้างบาปจนหมดสิ้นจึงจะไปสวรรค์ แต่ในคนที่มีบาปหนักก็จะไปยังนรก แต่อย่างไรก็ดีเมื่อถึงวันสุดท้ายของโลกหรือวันสิ้นโลก ชีวิตฝ่ายจิตจะต้องกลับไปพร้อมกับชีวิตฝ่ายร่างกายและคืนชีพขึ้นใหม่ (Resurrection) เพื่อรับการพิพากษาจากพระเจ้าโดยได้กล่าวถึงในพระคัมภีร์ว่า “บรรดาผู้ที่ได้ประพฤติดีก็ขึ้นสู่ชีวิต บรรดาผู้ที่ได้ประพฤติชั่วก็จะพินาศขึ้นสู่การพิพากษาโทษทัณฑ์” (ยอห์น 5:29) การสิ้นพระชนม์ของพระองค์ไถ่บาปของมนุษย์ และการกลับคืนของพระชนมชีพนั้นก็เป็นการนำเอาชีวิตและวิญญาณจิตกลับมาสู่มนุษย์อีกครั้ง คริสตศาสนิกชนโยงความตายกับแนวคิดเรื่องบาปว่า ความตายเป็นผลจากบาปของมนุษย์ เป็นราคาที่มนุษย์ต้องจ่ายเพราะฝ่าฝืนน้ำพระทัยของพระเจ้า “อาณาจักรพระเจ้า” มนุษย์มาจากพระจิตของพระเจ้า และจะต้องกลับคืนสู่ดินแดนอมตะของพระองค์ บันทึกในพันธสัญญาเดิม (The Old Testament) มีบันทึกไว้ว่า “ผู้ใดจะกลับไปสู่โลกที่มันมา ส่วนวิญญาณจะกลับไปสู่ พระเจ้าผู้ทรงประทานให้มา (สุวรรณา สถาอานันท์, 2539: 106) อาณาจักรของพระเจ้า หมายถึง หลักการดำเนินชีวิตที่แทรกซึมเข้าไปในจิตใจและช่วยยกระดับจิตของผู้ที่ยอมรับคำสอนและปฏิบัติตามให้สูงขึ้น คำสอนของพระเยซูทรงเน้นให้มนุษย์มุ่งหวังชีวิตที่ดีกว่าคือชีวิตในอาณาจักรของพระเจ้าหรือแผ่นดินสวรรค์ เสฐียร พันธงศรี, 2513: 398 ได้ให้ความหมายอาณาจักรของพระเจามีความหมาย 2 ประการ คือ

1. อาณาจักรของพระเจ้าในโลกนี้ หมายถึง อาณาจักรของพระเจ้าที่มนุษย์ สามารถเข้าถึงได้ในชีวิตนี้ เปนรากฐานสำหรับอาณาจักรของพระเจ้าในโลกหน้า ซึ่งเรียกว่า แผ่นดิน สวรรค์ การที่มนุษย์จะเข้าถึงอาณาจักรของพระเจ้าในโลกนี้ได้ นั้น จะต้องดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง เหมาะสมตามหลักคำสอนที่พระเยซูทรงแสดงไว้ โดยมีความรักในพระเจ้าอย่างสุดจิตสุดใจ และ รักเพื่อนมนุษย์เหมือนรักตนเอง ต้องรู้จักสละทรัพย์สมบัติภายนอกและมีความมานะพากเพียร เพราะอาณาจักรแห่งพระเจ้าเป็นสิ่งที่มิคุณค่าทางวิญญาณ ผู้ที่ยังไม่สามารถสละสมบัติทางโลกโดยยอมไม่อาจเข้าถึงอาณาจักรของพระเจ้าได้

2. อาณาจักรของพระเจ้าในโลกหน้าหมายถึงการเข้าถึงชีวิตนิรันดร์หลังจากตายแล้ว โดยพระเจ้าจะเป็นผู้ทรงตัดสิน ผู้ใดปฏิบัติตามพระบัญญัติของพระองค์อย่างครบถ้วนและ เชื่อในพระองค์ จะได้เข้าถึงแผ่นดินสวรรค์ หรืออาณาจักรของพระเจ้า จะมีชีวิตนิรันดร์ไม่มีความทุกข์ใดๆ ตลอดไป ส่วนผู้ฝ่าฝืนบัญญัติจะถูกตัดสินให้ลงนรก ได้รับความทุกข์อย่างสาหัสจากไฟเผาผลาญ

หลักคำสอนในทางศาสนาคริสต์มีประเด็นหลัก คือ หลักความรักเป็นหลักคำสอนทางจริยธรรมที่สำคัญ พระเยซูทรงสอนให้มนุษย์เพื่อแผ่ความรักไปรอบด้านไม่เลือกที่รักมักที่ชัง ความรัก

ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ ซึ่งแสดงออกได้โดยความเมตตากรุณาและความเสียสละ ส่วนความรักที่มนุษย์มีต่อพระเจ้า แสดงออกโดยความศรัทธาที่มีต่อพระเจ้า เช่น ศรัทธาว่าพระเจ้าคือพระเยซูฮาวา เปน พระเจ้าสูงสุดเพียงองค์เดียว ศรัทธาว่าพระเจ้าทรงรักมนุษย์อย่างเท่าเทียมกัน ศรัทธาว่าพระเยซู เปนพระบุตรของพระเจ้า ศรัทธาว่าพระเยซูเปนพระผู้ช่วยให้รอด และศรัทธาในอาณาจักรของพระเจ้าที่กำลังจะมาถึง (ภัทรพร สิริกาญจน, 2546: 70-71) พระเยซูเปนที่ทราบกันดีสำหรับผู้ที่ศึกษาใน ประวัติของพระองค์ท่านว่า พระองค์นั้นทรงเปนตัวแทนของความรักและแบบอย่างของการใช้ชีวิต การในการทำลายความชั่วคือความโกรธ ความแค้น ความอาฆาตอันเป็นสาเหตุของการก่อภัยอันตรายต่าง ๆ กับตนเองและผู้อื่นในการที่จะนำความทุกข์กายทุกข์ใจมาให้พระองค์ทรงหวังให้มนุษย์ได้อยู่มั่นคงอย่างสันติสุข และได้ไปสวนสวรรค์ในอ้อมกอดของพระเจ้าทุกคนหลังจากได้ตายไปแล้ว

สรุปได้ว่า คติความเชื่อเรื่องความตายของศาสนาคริสต์มีความเชื่อกันว่าทุกคนเกิดมาพร้อมกับมีวิญญาณจิตและมีบาปติดตัวมาด้วยตั้งแต่ตอนเกิดโดยสิ่งเหล่านี้อยู่กับชีวิตจนสิ้นอายุขัยที่พระเจ้าทรงประทานให้ ความตายและชีวิตหลังความตายของคริสตศาสนิกชนจึงเป็นเรื่องที่ผูกพันอยู่กับพระเจ้าผูกพันอยู่กับดินแดนของพระเจ้า ชีวิตและความตายเป็นเครื่องบูชาอันสูงสุดที่น้อมมอบต่อพระเจ้าเป็นเจ้า ตามพระคัมภีร์กล่าวไว้ว่า แท้จริงแล้วพระเจ้าไม่ได้สร้างมนุษย์ให้มีความตาย แต่มนุษย์คนแรกทำผิดต่อพระเจ้าเป็นเจ้า ดังนั้นพระองค์จึงทำให้มนุษย์ต้องตายเพื่อลงโทษการตายก็คือการขาดจากความสัมพันธ์กับพระเจ้า แต่ในที่สุดแล้วพระเจ้ายิ่งทรงส่งพระเยซูคริสต์มาไถ่บาปให้แก่มนุษย์เพื่อให้มนุษย์กลับไปคืนดีกับพระเจ้าอีกครั้ง การกลับไปคืนดีนี้คือการกลับไปมีสัมพันธ์ภาพกับพระเจ้าแบบถาวรซึ่งไม่มีสิ่งใดแยกได้อีกแม้กระทั่งความตายของร่างกาย ดังนั้น ชีวิตนิรันดร์ได้เริ่มต้นขึ้นในชีวิตนี้แล้วทันทีหลังจากเชื่อในองค์พระผู้เป็นเจ้า

6. ทศนะความตายในศาสนาอิสลาม

ความเชื่อของศาสนาอิสลามเกี่ยวกับความตาย เป็นแบบผสมผสานระหว่างศาสนายูดาห์ และศาสนาโซโรอัสเตอร์ เมื่อคนตายแล้ววิญญาณจะไม่ตายเพราะเป็นอมตะ จะอยู่ในภพภูมิหนึ่ง (อัล เบลซาฮ์) คอยวันพิพากษาโลก ซึ่งพระอัลเลาะห์เท่านั้นที่ทรงทราบว่าถึงวันนั้นเมื่อไหร่ เมื่อถึงวันพิพากษาโลกทุกร่างจะลุกออกมาจากหลุมศพ วิญญาณจะต่อร่างกายส่วนต่างๆ เข้าด้วยกันเป็น คนปกติแล้วนำไปเฝ้าพระอัลเลาะห์ เพื่อรับการตัดสินบุญบาป คนที่ทำความดีก็จะถูกส่งขึ้นสู่สวรรค์ ส่วนคนที่ทำความชั่วก็จะลงสู่นรก (วิรัตน์ กางทอง, 2552: 135) ทั้งนี้อัลกุรอานได้กล่าวถึงการตายไว้สองลักษณะ คือ การตายที่รวดเร็วและความตายที่แน่นอน โดยการตายที่รวดเร็ว หมายถึง การตายสำหรับทุกๆ คนที่ใช้ชีวิตอยู่บนโลกนี้ตามเวลาที่เหมาะสมแล้ว แต่ในการรอนานนั้นสามารถให้ยืดหยุ่น

ให้สั้นลงหรือยาวนานขึ้นได้ เช่น การทำความดีต่อญาติหรือการให้ทาน สิ่งเหล่านี้สามารถยืดเวลาการตายให้ยาวนานออกไปได้ ในทางตรงกันข้ามหากกระทำไม่ดีต่อพ่อแม่ หรือการตัดสายสัมพันธ์ทางเครือญาติ นั่นคือการเร่งความตายให้เร็วยิ่งขึ้น ส่วนความตายแน่นอนนั้นคือความตายที่ไม่สามารถยืดหยุ่นได้หรือ เปลี่ยนแปลงได้ (มุฮัมมัดคอลดูน หะยี มุสอฟา, 2546: 47) อัลกุรอานได้เปรียบเทียบการตายกับการนอนหลับที่ยาวนานเป็นการตายชั่วขณะหนึ่ง ความตายจึงมิใช่การดับสลาย หากเป็นเสมือนการเกิดใหม่อีกครั้งในโลกใหม่ ซึ่งไม่สามารถเปรียบเทียบได้กับธรรมชาติของโลกปัจจุบันได้ บางตอนในอัลกุรอานได้กล่าวแปลความ ได้ว่าความตายคือการสูญเสียชีวิตซึ่งผลของความตายก็เหมือนกับความรู้สึกและปรารถนาแน่นอน การปราศจากชีวิตในสิ่งหนึ่งมีความหมายว่าสิ่งนั้นต้องมีศักยภาพในการดำรงชีวิตด้วย

อัลกุรอาน “อัล-กุรอาน” คัมภีร์ของศาสนาอิสลามซึ่งรวบรวมวะหฺยู หรือพระดำรัสของพระอัลลอฮ์ที่ประทานแก่ศาสดามุฮัมมัด ผ่านมลาอิกะฮ์ที่มีนามญิบรีล (กาเบรียล) คัมภีร์อัล-กุรอานเป็นคัมภีร์ศาสนาที่ชาวอิสลามเชื่อกันว่า มีความศักดิ์สิทธิ์มากเพราะไม่ได้เกิดจากความคิดมนุษย์แต่เป็นพระวจนะอันศักดิ์สิทธิ์ที่พระอัลลอฮ์ทรงมอบให้มนุษย์โดยผ่านทางนบีมุฮัมมัด (ศ็อลฯ) คัมภีร์อัลกุรอาน มีความหมายทางภาษาว่า “คัมภีร์ที่ถูกอ่าน” มี 30 ภาค (ญุซอ์) 114 บท (ซูเราะห์) และ 6,238 วรรค (อายะห์) เป็นแนวทางการปฏิบัติสำหรับบุคคลและสังคม มีคำสอนเกี่ยวกับการทำความดี การดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกัน การแต่งงาน ความตาย อาชีพ การทำมาหากินรวมทั้งมีเรื่องวิทยาศาสตร์การเมือง เศรษฐกิจ กฎหมาย และสังคมไว้อย่างครบถ้วน

ได้พูดถึงความตายในสามลักษณะคือ

1) เป็นการพบกับพระผู้เป็นเจ้า (ใครที่ปรารถนาจะพบกับพระผู้เป็นเจ้า พวกเขาจะต้องประพฤติปฏิบัติแต่กรรมดี, อัลกุรอาน 18: 110)

2) เป็นการกลับคืนสู่พระผู้เป็นเจ้า (แท้จริงเราเป็นกรรมสิทธิ์ของอัลลอฮ์ (ช.บ.) และแน่นอนเราจะต้องกลับคืนสู่พระองค์, อัลกุรอาน 2:156)

3) ความสวยงามอีกประการหนึ่งของการตีความหมายเกี่ยวกับความตายในอัล-กุรอาน คือกล่าวถึงการมาเอาความตายของ อิสรออิล ว่าเป็นการจับถือเอาดวงวิญญาณออกจากร่าง เพื่อไปปล่อยวางสู่อาณาจักรของพระผู้เป็นเจ้า ไม่ใช่เป็นการทำลาย หรือดับสูญ (อัลกุรอาน 32: 11)

ในอิสลามนั้นไม่มีความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ไม่มีการกลับชาติมาเกิดใหม่ วิญญาณของมนุษย์ที่ตายไปแล้วจะมีที่พำนัก ไม่เป็นผีที่ออกมารังควานชาวบ้านอย่างที่คนในศาสนาอื่นเชื่อกัน แต่สิ่งดังกล่าวนั้นอาจหมายความว่า ความถึงสิ่งที่เรียกว่า “ญิน” คือสิ่งมีชีวิตที่อัลลอฮ์ ทรงสร้างขึ้นอีกชนิดหนึ่งซึ่งอาศัยอยู่คนละมิติกับมนุษย์ส่วนการติดต่อระหว่างมนุษย์ที่ตายไปแล้ว กับมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่

ยังเป็นขอบเขตที่ถูกจำกัด (มุฮัมมัดคอลดุน หะยี มุสอฟา, 2546: 3) ในอัลกุรอานได้เตือนเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย และโลกหน้าความว่า ชีวิตทางโลกนี้หาใช่ (มีสาระสำคัญ)อันใดไม่ นอกจากเป็นเพียงความ สนุกสนานและความเพลิดเพลิน (เพียงชั่วคราวเท่านั้น) ขอยืนยันแท้จริงโลกหน้านั้นย่อมประเสริฐยิ่งนักสำหรับผู้มีความยำเกรง (อัลลอฮ์) แล้วพวกเขาก็ไม่ตรึงตรองดอกหรือ (อัลกุรอาน: 32) ความตายในวัฒนธรรมศาสนาอิสลามมีความใกล้เคียงคล้ายคลึงในหลักการกับศาสนาคริสต์เป็นอย่างมากเป็นเงาตามตัว โดยศาสนาอิสลามนั้น เป็นศาสนาแบบเอกเทวนิยมเช่นเดียวกับศาสนาคริสต์ จึงเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างย่อมถือกำเนิดจากศูนย์รวมเดียวกันโดยอำนาจเร้นลับที่สร้างจักรวาลและกำหนดระเบียบต่างๆ โดยพระเจ้าอัลลอฮ์ตะอาลา พระเจ้าองค์เดียวได้รับการนับถือสูงสุดและเชื่อว่าพระองค์ทรงให้มนุษย์มีชีวิต รวมทั้งทรงให้จบชีวิตด้วย เดซานุภาพเหนือทุกสิ่ง (ปราณี พาพานิช, 2549: 179-194) นั้นแสดงให้เห็นว่าหลักคำสอนที่กล่าวมาสะท้อนคติความเชื่อของชาวมุสลิมที่มีความเชื่อว่า พระเจ้าทรงกำหนดมนุษย์และกำหนดวันเกิด วันตายไว้ให้แล้ว ชีวิตของคนนั้นมีเพียงครั้งเดียว เมื่อตายไปแล้วไม่กลับมาอีก แต่การตายนั้นมิใช่การสูญสลายหายไป เป็นเพียงการเปลี่ยนผ่านจากโลกหนึ่งไปสู่อีกโลกหนึ่งเท่านั้น ซึ่งมนุษย์ทุกคนจะได้เยือนโลกทั้งสามตามหลักศาสนาที่มีบอกกล่าวไว้ว่ามนุษย์ต้องได้พบกับโลกทั้งสาม ดุนยา อาลัม บาริซ และอาคิเราะฮ์ จุดหมายปลายทางสูงสุดของชีวิต อยู่ที่ตายแล้วได้ไปบังเกิดในสวรรค์ อยู่ร่วมกับพระอัลเลาะห์ซึ่งวันนั้นตรึงวิธีปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงจุดหมายสูงสุด ก็โดยการภักดีต่อพระอัลเลาะห์ และปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์

จึงสรุปได้ว่าศาสนาอิสลามนั้นเป็นศาสนาแบบเอกเทวนิยมเช่นเดียวกับศาสนาคริสต์มีความเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างย่อมถือกำเนิดจากศูนย์รวมเดียวกันโดยอำนาจเร้นลับที่สร้างจักรวาลและกำหนดระเบียบต่างๆ โดยพระเจ้า ในทัศนะความตายในทางศาสนาอิสลามได้กล่าวถึงรายละเอียดของชีวิตหลังความตายไว้มากมายในคัมภีร์อัลกุรอาน ซึ่งก็เป็นเรื่องที่ยากที่ผู้คนในศาสนาที่เข้าถึงสภาพที่แท้จริงในความตายเหล่านั้นด้วยตนเองเท่านั้น ยกเว้นแต่ผู้ที่สร้างพวกเขาขึ้นมาเองนั่นคืออัลลอฮ์เท่านั้น ชาวมุสลิมทุกคนจึงมีหน้าที่จะต้องศรัทธาในคำสอนและมีอบหลักศรัทธาที่พวกเขา มีต่อพระเจ้า ซึ่งพระองค์ทรงประทานลงมา 2 สิ่งที่มนุษย์จะต้องเผชิญ คือ ความตาย และการมีชีวิตอยู่หลังความตาย พระองค์ทรงกำหนดมนุษย์และกำหนดวันเกิด วันตายไว้ให้แล้ว ชีวิตของคนนั้นมีเพียงครั้งเดียว เมื่อตายไปแล้วไม่กลับมาอีก แต่การตายนั้นมิใช่การสูญสลายหายไป เป็นเพียงการเปลี่ยนผ่านจากโลกหนึ่งไปสู่อีกโลกหนึ่งเท่านั้น

7. ทศนะความตายในศาสนาฮินดู

คำว่าความตาย ในทัศนะของศาสนาฮินดู คือ การหมดลมหายใจ การตัดขาดจากกันระหว่างกายกับวิญญาณ ชาวฮินดูเชื่อว่ามนุษย์มีจิตวิญญาณ เมื่อตายแล้วจิตวิญญาณนี้จะต้องไปเวียนว่ายตายเกิดเพื่อใช้กรรมที่ได้ทำไว้ที่เรียกว่าสังสารวัฏ เมื่อหมดกรรมแล้วจึงไปรวมอยู่กับพระพรหมในสรวงสวรรค์ชั้นนิรันดร์ พระอาร์ดินทร เชมธโม (รัตนภู), 2549: 163 นิยามความตายในทัศนะภุคณมูรติ ไว้ว่า

1. ความตายเป็นสิ่งไม่รู้ต่อการนิยามให้ความหมายที่ตายตัว เนื่องจากคำว่าความตายโดยตัวของมันเองมิใช่ความตาย ความตายจึงเป็นสิ่งไม่รู้ (Unknown) หมายถึงสิ่งไม่อาจรู้ด้วยความคิด
2. ความตายเป็นภาวะไรความสืบเนื่อง ในประเด็นนี้หมายถึง สิ่งใหม่ (The new) ในแง่ของการรับรู้ด้วยประสบการณ์ตรงในปัจจุบันขณะ เป็นภาวะที่สิ้นสุดอิทธิพลกำหนดของความคิด ในแง่ของความตายถือว่าเป็นสัจ (Truth) ภุคณมูรติให้ความหมายว่าความจริงเป็นสิ่งใหม่และเป็นอิสระจากสิ่งที่รู้แล้ว เขาเห็นว่าการเข้าใจสัจจะกับความตาย เป็นความสัมพันธ์ที่เป็นเอกภาพเดียวกัน
3. ความตายในฐานะการมีชีวิตอยู่กับปัจจุบันขณะ คือการตายจากตัวตนที่สั่งสมไว้ในความคิด เป็นภาวะที่เข้าถึงการตายในทุกขณะของชีวิต เป็นการดำรงชีวิตอยู่ด้วยความตระหนักรู้ที่รู้เท่าทันต่อชีวิต รู้จักตนเองอย่างหมดจดบริบูรณ์ ความหมายของความตายจะปรากฏโดยไม่ต้องพยายามแสวงหา ด้วยเหตุนี้ความหมายของความตายจึงเป็นสิ่งเดียวกับความหมายของชีวิต

ความตายในฐานะที่เป็นการแยกออกจากกันของวิญญาณ (soul) และ กาย(body) วิญญาณได้หลุดพ้นจากร่างกายที่เป็นเครื่องพันธนาการ ความตายจึงเป็นจุดเปลี่ยนผ่านจากสภาวะชีวิตแห่งโลกปรากฏการณ์ ไปสู่สภาวะชีวิตแห่งจิตวิญญาณ ความตายจึงเหมือนด่านประตูที่เปิดรับวิญญาณเข้าไป ความตายเป็นรหัสธรรมลึกลับเนื่องจากปรากฏการณ์หลังความตายเป็นเรื่องที่ลึกลับ บุคคลที่หนึ่งคือผู้ตายเท่านั้นจะรู้ถึงภาวะนี้ ความหมายเชิงรหัสธรรมลึกลับนี้เป็นภาวะที่อยู่ นอกเหนือธรรมชาติและประสบการณ์เกินกว่าที่จะหาคำตอบที่สมบูรณ์โดยคนธรรมดาได้ ดังนั้นภาวะเชิงอศุทธภาพลึกลับผู้ที่ให้คำตอบที่แท้จริงได้จะต้องมีความเป็นอศุทธภาพเช่นเดียวกันก็คือพระเจ้านั่นเอง (พระอาร์ดินทร เชมธโม (รัตนภู), 2550: 47) ชาวฮินดูเชื่อว่าวิญญาณเป็น อมตะจึงไม่ตายตามร่างกาย การตายเป็นเพียงวิญญาณ ออกจากร่างกาย เพราะร่างกายเดิมไม่สามารถอาศัยอยู่ได้ วิญญาณก็ต้องออกไปหาที่อยู่อาศัยใหม่

การตายในศาสนาฮินดูนั้นจะเป็นเรื่องของกาย ไม่เกี่ยวกับจิตใจร่างกายเปรียบเสมือนบ้านของวิญญาณที่ชำรุดเสียหายหนักจนไม่อาจเป็นที่อาศัยของวิญญาณหรือชีวะตามันได้อีกต่อไปชีวะตามันก็ออกจากร่างกายไปหาร่างใหม่อาศัยอยู่ต่อไป ดุจคนเมื่อเสื้อผ้าชุดไหนใช้ไม่ได้แล้วก็ทิ้งไป แล้วเอาชุด

โหมมาสมาสแทน ก็ฉนั้น เหมือนคนถอดเครื่องนุ่งห่มชุดเก่าเสีย แล้ว สวมชุดอื่นซึ่งเปนชุดใหม่ฉนั้น ไต ชีวามันที่มามีอาศัยอยู่ในร่างกายก็ฉนั้น ทั้งร่างเก่าแล้วเข้าสู่ร่าง ใหม่ (กฤษณะ ไทวปายนวยาส, ศรีมัททวคิตา, แปลโดย แสง มนวิฑูรย์, 2518: 9) เพราะฉนั้นวิญญาณจึงไม่มีเกิดมีตาย การเกิด ตายเป็นเพียงเรื่องร่างกายเท่านั้นเอง วิญญาณจะไปถือเอาร่างใหม่หรือที่เรียกว่าสังสารวัฏ เวียนว่าย ตายเกิดอยู่ร่ำไปตราบที่ยังไม่บรรลุโมกษะ คำว่าโมกษะ แปลตามตัวว่า การหลุดพ้น กล่าวคือ พนจากการเวียน วายในสังสารวัฏ หมายถึง การรู้แจ้งถึงสภาวะของตัวเอง ว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพรหมัน รวมถึงการเข้าถึงภาวะที่เป็นพรหมนั้นด้วย การรู้และการเข้าถึงภาวะเช่นนี้ ทำให้หยุดการ เวียนว่ายตายเกิด และถือว่าเป็นการเกิดใหม่ คือ เกิดรวมอยู่กับพรหมันได้ (อดิศักดิ์ ทองบุญ, 2545: 66-67) ชาวฮินดูเชื่อว่า โมกษะเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิต ความหมายของ โมกษะ (Liberation) คือ อิสรภาพของวิญญาณ อันเป็นอุดมคติและคุณค่าสูงสุดในชีวิต เป็นชีวิตที่ข้ามพ้นจากสังสารวัฏเข้าสู่ ความสุขอันเป็นนิรันดร์ นั่นคือ การปฏิบัติให้รู้จักตนเองว่าคือใคร พรหมคือใคร ในโลกนี้มีอะไรที่มี สาระสำคัญหรือมีค่าสูงสุด การรู้แจ้งในตนเองว่าเป็นพรหมและรู้แจ้งพรหมว่าเป็นปฐมวิญญาณของ ตน นี่คือการรวมเอาวิญญาณ (อาตมัน) อันเป็นของตนไปรวมกับปฐมวิญญาณ (ปรมาตมัน) จึงเรียกว่า การเข้าถึงโมกษะ คือการปลดปล่อยวิญญาณให้เป็นอิสระอย่างสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายสูงสุดใน ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

จุดหมายสูงสุดของชีวิตอยู่ที่การบรรลุ โมกษะ รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับพระพรหม หรือ อยู่ร่วมกับพระพรหมวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงจุดหมายสูงสุดก็โดยการปฏิบัติตามทางแห่งความรู้ หรือทาง แห่งกรรม หรือทางแห่งการปฏิบัติทางใดทางหนึ่ง

สำหรับผู้ที่จะเข้าถึงโมกษะนั้นหมายความว่า จะต้องไปอยู่กับพระพรหมชั่วนิรันดร์ ไม่ต้องมา เวียนว่าย ตายเกิดอีกต่อไป ส่วนแนวทางแห่งการปฏิบัติเพื่อบรรลุโมกษะ หลักของศาสนิกชนฮินดู จะต้องปฏิบัติตามหลักการ 4 ประการ คือ

1. กรรมมรรค (กรรมโยคะ) การปฏิบัติด้วยการประกอบกรณตามหน้าที่ด้วยความขยัน ซื่อสัตย์ แต่ทำงานด้วยจิตใจสงบ ไม่หวังผลตอบแทนใดๆ ผู้ปฏิบัติเรียกว่า กรรมโยคิน
2. ชยานมรรค (ชยานโยคะ) การปฏิบัติเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงขึ้นมาว่า ปรมาตมัน เป็นสิ่งเดียวที่มีอยู่ วิญญาณส่วนบุคคล (อาตมัน) เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับ ปรมาตมันหรือวิญญาณ สากล
3. ภักติมรรค (ภักติโยคะ) การปฏิบัติ คือการปลูกศรัทธาและความจงรักภักดีต่อ เทพเจ้าที่ ตนเคารพนับถือ ผู้ปฏิบัติเรียกว่า ภักติโยคิน
4. ราชมรรค (ราชโยคะ) เป็นทางปฏิบัติเกี่ยวกับการฝึกทางใจ มุ่งบังคับใจให้อยู่ในอำนาจ ด้วยการบำเพ็ญโยคะกิริยา ผู้ปฏิบัติเรียกว่า ราชโยคิน

ศาสนาฮินดูเป็นศาสนาที่เชื่อในการกลับชาติมาเกิดขึ้นอยู่กับกรรม ในศาสนาฮินดูมีกรรมสามประเภทคือชีวิตในอดีตชีวิตปัจจุบันและชีวิตที่ยังไม่ได้มีชีวิตอยู่ กรรมนี้จะกำหนดในสิ่งที่พวกเขาจะเกิดในชาติหน้าโดยมีเป้าหมายที่จะหลุดพ้นจากวงจรการเกิดใหม่ในที่สุดเพื่อไปถึงโมกษะกรรมหรือการกระทำนั้นๆ จะสัมพันธ์กับชยานโยคะ และภักติ โยคะจึงจะทำให้ผู้เลือกปฏิบัติด้วยวิธีกรรมโยคะพ้นจากทุกขใด ซึ่งศาสนาฮินดูสอนวาทกรรมที่บุคคล เลือกทำแล้วโดยชยานโยคะหรือความรู้ และภักติโยคะหรือความภักดี ย่อมเป็นเหตุปัจจัยและเป็น ที่มาแห่งเกียรติยศตลอดทั้งความสุขในขณะที่ยังมีชีวิตในปัจจุบันและชีวิตในภพหน้า โดยแบ่งเป็นอีก 2 ประเภท คือ (1) กามกรรมโยคะ หรือประวฤติกรรม เป็นการกระทำที่ทำโดยปรารถนาสิ่งตอบแทน (2) นิษกรรม กรรมโยคะ หรือนิวัฏติกรรม เป็นการกระทำที่ไม่หวังผลตอบแทน (องค์การศาสนาพราหมณ์- ฮินดู, 2529: 13-14) จะเห็นได้ว่าศาสนาฮินดูมีเป้าหมายสูงสุดของชีวิตคือ โมกษะ

สรุปได้ว่า ศาสนาฮินดู เชื่อว่า วิญญาณเป็นอมตะจึงไม่ตายตามร่างกาย การตายเป็นเพียงวิญญาณ ออกจากร่างกาย เพราะร่างกายเดิมไม่สามารถอาศัยอยู่ได้ วิญญาณก็ต้องออกไปหาที่อยู่อาศัยใหม่ ความพ้นไปจากการตายแล้วเกิด คือ การเข้าถึงโมกษะ เป็นสภาวะแห่งการรู้แจ้ง ซึ่งจะเกิดขึ้นได้จากชุดการทำความดีจากชีวิตหนึ่งไปอีกชีวิตหนึ่งเท่านั้น เมื่อถึงโมกษะ แล้วจะไม่มีความทุกข์อีกต่อไปและการตระหนักรู้ในตนเองขั้นสูงสุดจะเข้ามามีส่วนสำคัญในช่วงชีวิตนั้น จากนั้นเมื่อวงจรการเกิดใหม่ถูกทำลายขั้นตอนสุดท้ายคือ (สวร์ค) ซึ่งเป็นผลของกรรมหรือการกระทำทุกอย่างในโลกโดยต้องคำนึงอยู่เสมอว่าทุกอย่างในโลกเป็นสิ่งที่ไม่คงอยู่ชั่วนิรันดร์ อยู่ภายใต้กฎธรรมชาติที่ว่าเกิดขึ้น คงอยู่ชั่วระยะหนึ่ง ในที่สุดก็สูญสลายไป สิ่งที่เป็นนิรันดร์ คือ ความจริงสูงสุดหรือพระเป็นเจ้า ซึ่งเราจะรู้ได้เมื่อเข้าถึงโมกษะ

8. สรุป

ในลักษณะความตายที่เป็นความเชื่อทางศาสนา ก็จะปรากฏพบว่ามีเชื่อเกี่ยวกับความตายอยู่ 2 ประการ 1) เมื่อตายแล้วจะไม่กลับไปเกิดใหม่อีก และ 2) เมื่อตายแล้วจะกลับมาเกิดอีก ศาสนาใหญ่ทั้ง 4 ศาสนาต่างยอมรับชีวิตหลังตาย โดยมีรายละเอียดแตกต่างกัน

ชาวพุทธเชื่อในเรื่องกรรมและผลของกรรมที่ทุกคนสั่งสมไว้ กรรมดีจะส่งผลให้เป็นกรรมดี กรรมชั่วก็จะส่งผลเป็นกรรมชั่ว ผลกรรมเหล่านี้จะส่งผลให้ทุกคนประสบทั้งในโลกปัจจุบันและโลกหน้า ถ้าหากใครที่ยังไม่หมดไปจากกรรมเหล่านั้นก็ยังคงต้องเวียนว่ายตายเกิดไปจนกว่าจะหมดกรรมไปนิพพาน การจะหมดกรรมได้ก็ต้องปฏิบัติตามแนวมรรคมงคล 8 จึงจะสามารถเข้าสู่นิพพานได้ ชาวพุทธเชื่อว่าการเข้าสู่นิพพานคือการดับสูญ (หมดกรรม) เป็นเป้าหมายสูงสุด ศาสนาคริสต์สอนว่าทุก

คนเป็นคนบาปมีกรรมที่จะต้องชดใช้เมื่อตายลง พระเจ้าทรงรักมนุษย์ทรงส่งพระบุตรมาบังเกิดเป็นมนุษย์ ทรงสอนหนทางดำเนินชีวิตที่จะให้พ้นบาป ชีวิตหลังความตายจะได้กลับไปอยู่กับพระผู้เป็นเจ้า ขอเพียงทำตามพระบัญญัติ หมั่นทำความดี ชดเชยตัวเองไม่ให้ตกไปอยู่ในอาณานิคมที่เป็นบาป พระเยซูจะพิพากษาว่าผู้ที่ยอมรับการไถ่บาปของพระองค์ก็จะไปสวรรค์ไปรวมเป็นหนึ่งในเดียวกับพระเจ้าตลอดนิรันดร์ ส่วนผู้ที่ไม่ได้รับการไถ่บาปก็จะไปนรกชั่วนิรันดร์

ศาสนาอิสลามเชื่อว่าพระอัลเลาะห์ศาสดามุฮัมมัดได้รับพระราชโองการให้บันทึกคำสอนของพระองค์ลงเป็นพระคัมภีร์อัลกุรอาน ชาวมุสลิมได้รับการสอนให้ปฏิบัติตามพระคัมภีร์และนบีนอบมอบตนอย่างสิ้นเชิงต่อพระอัลเลาะห์ เพื่อจะได้บรรลุสวรรค์ในโลกหน้า ชาวมุสลิมเชื่อว่าเมื่อตายลงจิตวิญญาณเขายังอยู่ และจะกลับฟื้นคืนชีพในวันสุดท้าย เพื่อรับการพิพากษาจากพระอัลเลาะห์ว่า วิญญาณของเขายกจะไปสวรรค์หรือนรกชั่วนิรันดร์ ตามเงื่อนไขที่เขาได้ปฏิบัติตามพระคัมภีร์หรือไม่ ส่วนชาวฮินดูเชื่อว่ามนุษย์มีจิตวิญญาณ เมื่อตายแล้วจิตวิญญาณนี้จะต้องไปเวียนว่ายตายเกิดเพื่อใช้กรรมที่ได้ทำไว้ที่เรียกว่าสังสารวัฏ กรรมสามประเภทคือชีวิตในอดีตชีวิตปัจจุบันและชีวิตที่ยังไม่ได้มีชีวิตอยู่ กรรมนี้จะกำหนดในสิ่งที่พวกเขาจะเกิดในชาติหน้าโดยมีเป้าหมายที่จะหลุดพ้นจากวงจรการเกิดใหม่ในที่สุดเพื่อไปถึงโมกษะ การเข้าถึงโมกษะ เป็นสถานะแห่งการรู้แจ้ง ซึ่งจะเกิดขึ้นได้จากชุดการทำความดีจากชีวิตหนึ่งไปอีกชีวิตหนึ่งเท่านั้น

จะเห็นได้ว่าศาสนาใดที่ยังมีผู้นับถือแทบทั้งหมด ต่างเชื่อว่ามีชีวิตหลังความตาย การมีชีวิตอยู่ในปัจจุบันเป็นเพียงช่วงระยะเวลาสั้นๆ เท่านั้น หลักคำสอนในศาสนาแต่ละศาสนาจึงสั่งสอนให้ทุกคนสั่งสมความดีเพื่อให้เป็นผลตอบแทนเมื่อตนเองตายแล้วไม่ว่าจะเวียนว่ายตายเกิด หรือไปอยู่ในภพภูมิที่รอคอยการตัดสินบุญบาปก็ตาม มนุษย์ทุกคนมีกายกับจิตแต่เมื่อใดกายแตกดับไปสภาวะจิตไม่แตกดับไปแต่จะไปสถิตอยู่ ณ ดินแดนแห่งหนึ่งอาจจะเป็นนรกหรือสวรรค์ที่จะขึ้นอยู่กับศรัทธาหรือความเชื่อในการดำรงชีวิตของผู้นั้นตามที่มอบบัญญัติไว้ในคัมภีร์ของศาสนานั้นๆ

9. เอกสารอ้างอิง

- กัมพันต พันธุมจินดา. (2539). *สมองและความตาย ใน มุมมองเรื่องความตายและภาวะใกล้ตาย* โดย ประสาน ตางใจ และ ธนพรรณ สันธิสุนทร. กรุงเทพมหานคร: คบไฟ.
- จิต ดิงศรัททย. (2530). *กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยบุคคล*. กรุงเทพมหานคร: สำนักนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เชิญพร คงมา. (2550). *Secret*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.

- ทองหล่อ วงษ์ธรรมมา. (2553). *การเปรียบเทียบศาสนาและการศึกษาประเด็นสำคัญ*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- บรรจบ บรรณรุจิ. (2538). *ปฏิจลสมุปบาท*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: พรบุญการพิมพ์.
- ปรานี พาพานิช. (2549). *อิสลาม: ความตายไม่ใช่จุดจบของชีวิต*. ใน โสรัจจ์ หงศ์ลดารมภ์, ความตายกับการตายมุมมองจากศาสนากับวิทยาศาสตร์, กรุงเทพฯ: ศูนย์จริยธรรมวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำนักพิมพ์มูลนิธิพันดารา.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2556). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- พระพรหมโมลี. (2545). *กรรมที่ปณี*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.
- พระอารดินทร์ เขมธมโม. (รัตนภู). (2550). *การศึกษามโนทัศน์เรื่องความตายของภุชฌมูรติ*. วิทยานิพนธ์ ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระศาสนโสภณ (พิจิตร ฐิตวณโณ). (2555). *ตายแล้วไปไหน*. กรุงเทพมหานคร: ชวนพิมพ์.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. (2521). *ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 5 เล่ม 1*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมม โชติกะ.
- พระอารดินทร์ เขมธมโม (รัตนภู). (2549). *การศึกษามโนทัศน์เรื่องความตายของภุชฌมูรติ*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ภัทรพร สิริกาญจน. (2546). *ความรู้พื้นฐานทางศาสนา*. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช. (2525). *กฎหมายแพ่ง 1 CIVIL LAW 1 (ฉบับปรับปรุง) หน่วยที่ 1-8*. พิมพ์ครั้งที่ 9. นนทบุรี: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- มุฮัมหมัดคอลดุน หะยี มุสอฟา. (2546). *ชีวิตหลังจากตายแล้ว*. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือมานพวงเสงี่ยม.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานพ.ศ.2554*. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.
- วชิรเมธี. (2559). *มรณวิชาสูตรท้าย*. กรุงเทพมหานคร: สัปายะ.
- วิรัตน์ กางทอง. (2552). *ปรัชญาอินเดีย*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ศิลป์ชัย เชาว์เจริญรัตน์. (2558). *ศาสนวิทยาและศาสนายุคโพสต์โมเดิร์น*. กรุงเทพมหานคร: สถาบันศาสนวิทยา.

- สุนทร ณ รัชชี. (2559). *มนุษย์กับการตายและการเกิดใหม่*. กรุงเทพมหานคร: อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ.
- สมทบ สุวรรณวิสุทธิ. (2520). *กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยบุคคล*. พระนคร: สำนักพิมพ์ ไทยสัมพันธ์.
- สุวรรณ สถาอานันท์. (2539). *ชีวิตและความตายตามคติคริสต์ศาสนาในมุมมองเรื่องความตายและภาวะใกล้ตาย*. กรุงเทพมหานคร: เคล็ดไทย.
- เสฐียร พันธรังสี. (2513). *ศาสนาเปรียบเทียบ*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). ธนบุรี: ทางหุ่นสวนจำกัด.
- แสง มนวิฑูรย์. (2518). *กฤษณะ ไทวปายนวลาส ศรีมัททตวคิตา*, แปลโดย แสง มนวิฑูรย์. พระนคร: แพรพิทยา.
- องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู. (2529). *ประวัติและหลักธรรมในศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา.
- อดิศักดิ์ ทองบุญ. (2545). *ปรัชญาอินเดียร่วมสมัย*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.
- _____. (2559). *ชีวิตและความตายตามทรรศนะพระพุทธศาสนาและตามทรรศนะของนักปรัชญา อินเดีย*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.